

مطالعه عناصر معماری و هنر های تزئینی خانه حاج آقا محسن عراقی در عصر قاجار

سید امین هاشمی پور^۱

ندا انصاری^۲

عابد تقوی^۳

چکیده

دوره قاجار از با اهمیت ترین دوره های تاریخ حیات هنری و معماری ایران به شمار می آید، چرا که از منظر ساختار هنری دربردارنده آخرین دستاوردهای تمدن و هنر ایرانی اسلامی به ویژه دروه صفوی است و از طرفی دارای مولفه هایی از فرهنگ ها و هنر غیر بومی به ویژه جهان غرب می باشد. یکی از عرصه گاه های این تعاملات و برهم کنش های فرهنگی، حوزه معماری و شهر سازی است. از جمله پر اهمیت ترین و آخرین شهرهای ایران که با ساختار شهرسازی سنتی ایرانی در دوره قاجار احداث گشت شهر سلطان آباد یا اراک امروزی است. در این عرصه مطالعه بناهای مسکونی جایگاه ویژه ای در میان پژوهشگران دارد؛ چرا که معماری ابنیه مسکونی بیانگر ابعاد مختلف حیات اجتماعی، سیاسی، مذهبی، هنری و غیره جامعه می باشد. از این رو یکی از مهمترین بناهای مسکونی عصر قاجار در سلطان آباد که کمتر مورد مطالعه، بررسی، شناخت و معرفی قرار گرفته منزل حاج آقا محسن عراقی می باشد. این بنا که متعلق به حاج آقا محسن عراقی از رجال ملاک، مذهبی و سیاسی اواسط دوره قاجار در اراک بوده است، با دارا بودن ویژگی هایی چون وسعت زیاد، فضاهای متعدد با کاربری های مختلف و تزئینات وابسته به معماری دوران قاجار و پهلوی همچون ستون های حجاری شده، گچبری، کاشیکاری معقلی و آمودهای چوبی سقف اهمیت به سزایی در مطالعات باستان شناسی و معماری دارد. خانه محسنی به دلیل دارا بودن ویژگی های هنری متمایز، گویای سیر تحولات معماری ایران از دوران قاجار به پهلوی است که می توان آن را در زمره آثار پراهمیت در مطالعات تاریخی- هنری معماری قاجار و پهلوی قلمداد کرد. مقاله پیش رو در صدد است با بررسی میدانی بنا و انجام مطالعات کتابخانه ای و تاریخی، ضمن معرفی و توصیف منزل حاج آقا محسن عراقی، تصویر هرچه دقیقتری از تحولات هنری عصر قاجار به پهلوی به ویژه در معماری بناهای مسکونی در سلطان آباد (اراک) ارائه دهد.

واژگان کلیدی: معماری، هنر های تزئینی، قاجار و پهلوی، سلطان آباد، حاج آقا محسن عراقی.

۱- کارشناس ارشد باستان شناسی، Hashemipouramin@gmail.com

۲- کارشناس ارشد باستان شناسی، Neda.ansari55@gmail.com

۳- دکتری باستان شناسی، عضو هیات علمی دانشگاه مازندران، Abedtaghavi1397@gmail.com

دوره قاجار در تاریخ ایران دوره رشد و گسترش روابط همه جانبه ایرانیان با کشورهای اروپایی محسوب می‌شود. در این عصر حضور اروپاییان در کشور، تاسیس کمپانی‌های خارجی در شهرهای مختلف، اعزام دانشجویان برای تحصیل و سفر رجال سیاسی به فرنگ سبب روابط هر چه بیشتر با غرب و تاثیر فرهنگ غربی بر تمامی ابعاد زندگی ایرانیان شد. این ارتباطات به منزله ظهور اندیشه‌ها، نظام فکری و فرهنگ جدیدی در ایران بود که علاوه بر تاثیرات فرهنگ خارجی بر وجوه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان، موجب تاثیرات عمیقی بر هنر و معماری ایرانی نیز گشت.

هنر، معماری و شهرسازی ایران در طی سالیان متمادی و تا اوایل دوره قاجار پیوسته پیرو اصول سنتی هنر و معماری ایرانی بود. استفاده از پلان‌های درون‌گرا در خانه‌های ایرانی همراه با عناصر معماری ایرانی مانند حیاط، فضاهای اندرونی و بیرونی، ایوان و... تا مدت‌ها و پیش از گسترش مراودات با غربیان، همواره به عنوان مهم‌ترین الگوی خانه‌سازی ایرانی محسوب می‌شد. (شاطر، دبدبه، ۱۳۹۸: ۱۵۶) حضور معماران اروپایی در دوره دوم سلسله قاجار سبب شد تا مولفه‌های غربی هنر و معماری اروپایی در معماری ایرانی جای خود را به خوبی باز کند و سیمای نوینی را در شهرهای ایرانی پدید آورد. (کمالی، ۱۳۸۹: ۴۸)

شهر اراک (سلطان آباد) که از نمونه‌های بارز شهرسازی قاجاریان است نیز از این تاثیرات مستثنا نبود و به تبع آن مراودات با اروپاییان باعث شد تا این تغییرات به ساختارهای معماری و منازل مسکونی شهر نیز راه پیدا کند.

بنیان شهر اراک یا سلطان آباد بر خلاف بسیاری از شهرهای ایران که به صورت ارگانیک و در طول زمان رشد می‌کردند، به صورت غیر ارگانیک، با نقشه و مهندسی قبلی و به همت یوسف خان گرجی و با دستور فتحعلی شاه نهاده شد. بافت اولیه شهر به صورت قلعه - شهری مستطیل شکل بود که به صورت شطرنجی و خیابان‌های عمود بر هم ساخته شده بود. بازار در مرکز شهر دو محله اصلی شهر (حصار و قلعه) را از هم جدا می‌ساخت. (دهگان ۱۳۸۶: ۱۰۳؛ شیعه، ۱۳۷۵: ۸۶)

خانه‌هایی که در این زمان یعنی هم‌پای تاسیس شهر ساخته شدند دارای ساختاری سنتی بودند و غالباً به شکل حیاط مرکزی احداث می‌شدند. به تدریج با توسعه شهر و تاسیس کمپانی‌های خارجی در اراک شاهد شکل‌گیری محله‌های جدید و همچنین الگوهای جدید در معماری ابنیه و خانه‌ها با نماها و تزئینات متأثر از هنر اروپایی مواجه هستیم.

بنابراین خانه‌های اراک را به لحاظ گونه‌شناسی می‌توان به دو دسته عمده تقسیم نمود:

۱) خانه‌های درون‌گرا که پیرو الگوهای سنتی خانه‌های ایرانی ساخته می‌شدند؛ یعنی خانه‌هایی با عدم ارتباط بصری با خارج از محیط خانه، پلان‌هایی با حیاط مرکزی و دارا بودن عناصر معماری چون اندرونی، بیرونی، هشتی، شبستان مطبخ و... (معماریان، ۱۳۸۷: ۷)

۲) خانه‌های برون‌گرا که با الهام‌گیری از معماری اروپایی ساخته می‌شدند یعنی دارای ارتباطی مستقیم با فضای شهری، همراه با عناصری چون کوشک و عمارتی در مرکز حیاط و با تزئیناتی متأثر از هنر فرنگی (معماریان، ۱۳۸۷: مقدمه)

خانه حاج آقا محسن از نمونه خانه‌های اشرافی و بزرگ در اراک است که با اختصاص دادن بخش اعظمی از یک بلوک در محله قلعه (از اولین محله‌های شهر) به خود، در اواسط دوره قاجار ساخته شد. این عمارت با دارا بودن وسعت زیاد، فضاهای متعدد و مولفه‌هایی از معماری منازل درون‌گرای ایران هم‌چون حیاط مرکزی، اندرونی، بیرونی، هشتی، شبستان مطبخ و... در زمره منازل سنتی پر اهمیت دوره قاجار در اراک جای می‌گیرد. خانه حاج آقا محسن علاوه بر کاربری مسکونی، به دلیل شخصیت تاثیر گذاری که شخص حاج آقا محسن داشت محل رسیدگی به امور رعایا نیز محسوب می‌شد.

حاج آقا محسن عراقی (۱۲۸۶ - ۱۲۱۰ خورشیدی)

حاج آقا محسن عراقی که با نام کامل حاج آقا محسن سلطان آبادی عراقی و القابی چون مجتهد سلطان آبادی شناخته می‌گردد یکی از روحانیان پرنفوذ، مطرح و ثروتمند منطقه عراق عجم و سلطان آباد (محدوده استان مرکزی) در دوره قاجار بود که نقش پررنگی در تحولات منطقه عراق (اراک) در دوره قاجار ایفا می‌نمود و در طول زندگی‌اش اقدامات موثری در راستای گسترش و رشد شهر اراک (سلطان آباد) انجام داد. (محتاط، ۱۳۷۲: ۲۳۷)

حاج آقا محسن در سال‌های حضورش در اراک تولیت مهمترین مسجد - مدرسه اراک یعنی مدرسه سپهداری را برعهده داشت که این سمت از جدش احمد مکی و بعد میرزا سید ابوالقاسم پدر حاج آقا محسن و سپس به شخص حاج آقا محسن عراقی رسیده بود. (نعیمی، ۱۳۸۰: ۷۷)

وی در شناخته شدن و مطرح گشتن حوزه علمیه اراک و مدرسه سپهداری در ایران عصر قاجار فعالیت‌های بسیاری انجام داد و همچنین به عنوان یکی از ملاکان بزرگ شهر شناخته می‌شود. مالکیت تعداد زیادی قنات، کاروانسرا، و عمارت در شهر اراک و روستاهای اطراف را به حاج آقا محسن نسبت می‌دهند که بسیاری از این احداثات در وقف عام بود. (خاکباز، ۱۳۷۱: ۶۳) برای مثال تعداد باب دکان‌های منسوب به حاج آقا محسن در بازار عراق (اراک) را ۲۰۰ باب ذکر می‌کند (همان: ۷۰)

حاج آقا محسن را مالک چندین روستا در اطراف شهر اراک می‌دانند که ناصرالدین شاه در سفرش به عراق عجم در مسیر روستای کزاز می‌نویسد: «قدری که باز رفتیم دهات کم‌کم به دست راست افتاد هم که بلوک کزاز به رسم همین ده نامیده می‌شود در طرف دست راست پیدا بود و مال جناب حاجی آقا محسن است دو فرسنگی که رفتیم نزدیک جاده نهر آبی بود که به قدر دو سه سنگ آب داشت و متعلق به قریه قدمگاه بود که آنهم ملک حاجی آقا محسن است... دست چپ دهی بود موسوم به باغ برآفتاب که مال حاجی آقا محسن است [...] از اینجا هم گذشته رسیدیم به هفته و عمارت که دو ده است نزدیک یکدیگر و هر دو مال جناب حاجی آقا محسن است.» (ناصرالدین شاه، ۱۳۸۷: ۶۲) علاوه بر روستاهای ذکر شده حاج آقا محسن صاحب خانه‌های بزرگ و املاکی در اراک و تهران بود. مشهور است که اقلیت‌های مذهبی (یهودیان و ارمنه) که در زمان حیات حاج آقا محسن در اراک می‌زیسته‌اند تحت حمایت ویژه وی قرار داشتند. بعد از گسترش شهر اراک، رفته‌رفته یهودیان در محله قلعه و در شمال شرقی گذر سپهداری بازار، محله‌ای احداث کردند که دارای کنیسه‌ای بود و سرائی از بازار را که از موقوفات حاج آقا محسن بود اجاره نمودند و به تجارت و خرید و فروش مشغول شدند که به سرای یهودیان شهرت داشت. (کندی، ۱۳۷۷: ۹۷)

سرانجام حاج آقا محسن در سوم جمادی الاول سال ۱۲۸۶ ه. ش چشم از جهان فرو بست و پیکرش در مقبره پدرش در شمال شرقی شهر اراک دفن شد. آرامگاه وی (مقبره آقا) نیز در زمره آثار ارزشمند دوره قاجار است که به شماره ۲۲۹۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. (پازوکی، ۱۳۸۴: ۴۳۴)

خانه حاج آقا محسن عراقی

خانه حاج آقا محسن در بافت تاریخی و هسته اولیه شهر اراک در خیابان محسنی (به نام خود وی) روبروی مسجد حاج تقی خان به مختصات جغرافیایی ۳۴°۰۹'۳۴" و ۴۹°۳۵'۴۶" قرار دارد (Google Earth)، که با شماره ۲۴۳۷۸ در تاریخ ۱۵ دی ۱۳۸۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی) امروزه راه‌های دستیابی بنای مذکور از طریق خیابان محسنی و خیابان شیخ فضل الله نوری، با نام تاریخی خیابان دروازه شهرجرد و کوچه راستین میسر است.

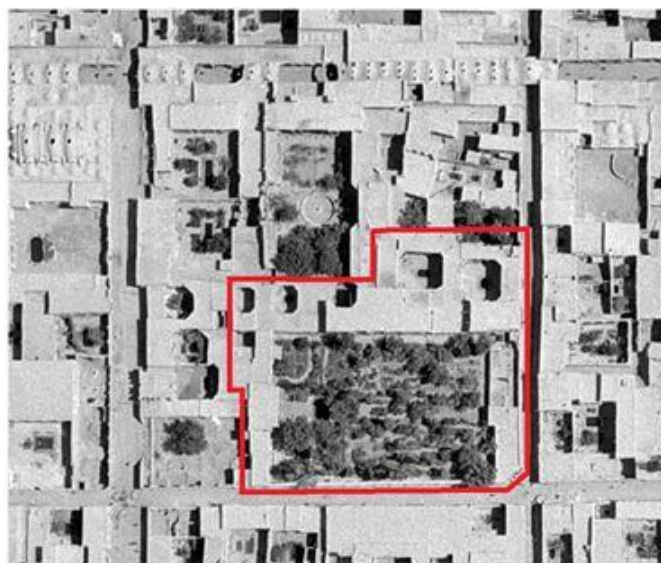
تاریخ ساخت بنا

امروزه سردر و ورودی‌های اصلی عمارت حاج آقا محسن از میان رفته و هیچ کتیبه و ماده تاریخی دقیقی از ساخت بنا در دست نیست. اما ناصرالدین شاه قاجار طی سفر سوم خود به سلطان آباد در سال (۱۲۷۱ ش، ۱۳۰۹ ه.ق) در کتاب سفرنامه عراق عجم در رابطه با حاج آقا محسن و عمارت وی این چنین می نویسد: «جناب حاجی آقا محسن، سید با فضل حراف نجیب خوبی است و هم متمول و ملاک است. خانه‌ای بسیار عالی هم در سلطان آباد بنا کرده که ناتمام است و ناظم خلوت که در آنجا منزل کرده بود، خیلی تعریف از بنای آن می کرد.» (ناصرالدین شاه، ۱۳۸۷: ۵۷) از گفته وی اینگونه استنباط می گردد که بخش‌هایی از خانه حاج آقا محسن در سال ۱۲۷۱ خورشیدی مسکونی بوده چرا که شخصی در مرتبه درباری شاه در آن سکنی گزیده بوده و همچنین روند ساخت و ساز در معماری عمارت وی همچنان جاری بوده است. بر این اساس زمان ساخت خانه حاج آقا محسن حدود سال‌های ۱۲۷۱ خورشیدی تخمین زده می شود.

جایگاه بنای حاج آقا محسن در بلوک

بر اساس اظهارات یکی از نوادگان حاج آقا محسن عراقی (احمد محسنی) بنای مذکور در گذشته تمامی فضای بلوک را به خود اختصاص می داده و به کوچه راستین، دروازه شهرچرد و خیابان محسنی مشرف بوده و به مرور زمان بخش عمده‌ای از این عمارت در انحصار وراثت‌های متعدد و تقسیم بنا با فروش و واگذاری قطعات و تخریب آن‌ها، از میان رفته و در نهایت امروز فقط بخشی از این بنا باقی مانده است. (محسنی، مصاحبه: ۱۳۹۴/۹/۲۶)

این فرض که قسمت‌های نامبرده در گذشته با بنای عمارت حاج آقا محسن مرتبط بوده‌اند و این ارتباطات به چه صورت و از چه کیفیتی برخوردار بوده، نیازمند پژوهشی جداگانه است. همچنین بخش‌هایی از سازه در نیمه ضلع جنوب شرقی بنا طی تعریض کوچه راستین و عقب نشینی بناها در سال‌های اخیر تخریب شده است. به هر روی بنایی که امروزه با نام خانه حاج آقا محسن عراقی باقی مانده در گوشه جنوبی بلوک مذکور قرار دارد که بخش عمده‌ای از ضلع جنوب شرقی و جنوب غربی بلوک را به خود اختصاص داده است که در تصویر با کادر قرمز مشخص شده است (تصویر ۱).

تصویر ۱: عکس هوایی ۱۳۳۵، (سازمان نقشه برداری کل کشور، ۱۳۳۵)

ساختار هندسی و گونه شناسی بنا

در معماری سنتی ایران انواع گونه شناسی و تقسیم بندی ها از جانب پژوهشگران این عرصه مطرح گشته است.

معماریان (۱۳۷۲) معماری خانه های ایران را به دو گونه درونگرا و برونگرا تقسیم بندی می کند. پیرنیا نیز گونه های مهم خانه های سنتی ایران را چهار صفه، میان سرادار کوشکی و خانه های ترکیبی می داند. (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۶۶)

همچنین علی حسینی در مقاله گونه شناسی خانه های سنتی اراک این خانه ها را به پنج دسته تقسیم می کند: ۱) حیاط مرکزی و چهار طرف ساختمان ۲) سه طرف ساختمان ۳) دو طرف ساختمان ۴) یک طرف ساختمان ۵) ساختمان مرکزی به صورت کلاه فرنگی (حسینی و دیگران، ۱۳۹۷: ۳۱)

بنابراین با توجه به دسته بندی ها مذکور خانه حاج آقا محسن از منظر گونه شناسی دارای مولفه های خانه های درون گرا بوده است و به لحاظ شکلی شامل حیاط مرکزی با سه طرف ساختمان می شود.

آثار امروزی به جا مانده از خانه محسنی در قطعه زمینی با ساختار هندسی مستطیل است که عمده فضای مرکزی و جنوبی آن به باغ و حیاطی نسبتاً بزرگ اختصاص یافته و سه جهت شمالی، شرقی و غربی آن به فضاهای مسکونی و ابنیه اختصاص دارد.

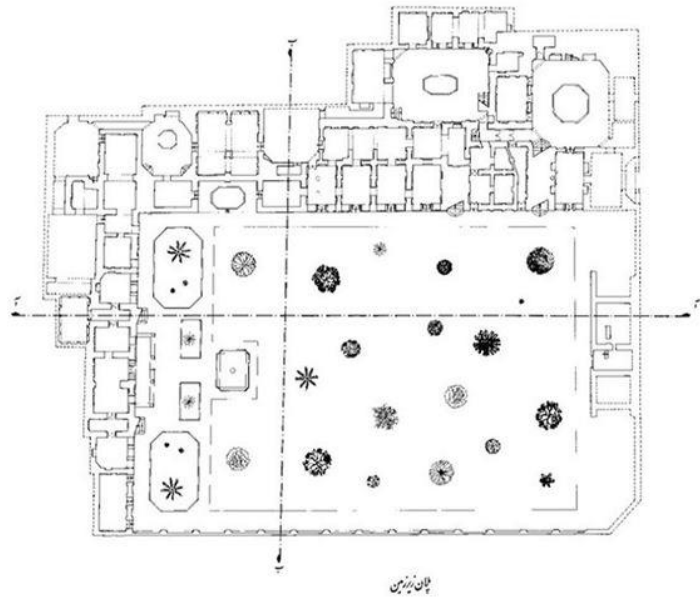
طبقات بنا

بنای خانه حاج آقا محسن مشتمل بر سه طبقه می باشد: طبقه زیرزمین، طبقه اول و طبقه دوم

زیرزمین: قسمت های عمده این فضا به شکل زیر زمین احداث شده است که به طور متوسط حدود ۱ الی ۱/۵ متر از سطح حیاط اصلی پایین تر قرار دارد.

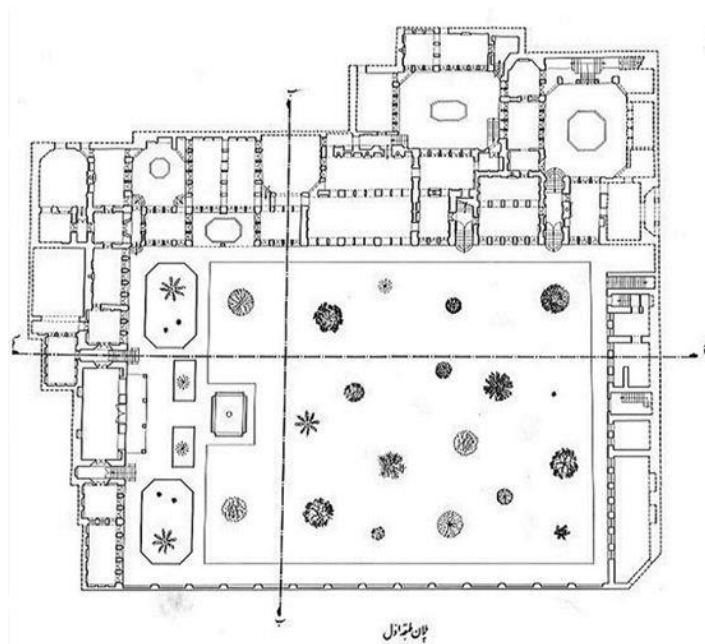
این فضا دارای سقفی کوتاه حدود ۲ تا ۲/۵ متر است و دارای کمترین ارتباط بصری با فضاهای باز مانند حیاطها هستند و تنها در بخش های محدودی از بنا نورگیر و پنجره هایی به صورت فخر و مدین جهت تهویه، گردش هوا و تامین نور فضا تعبیه گشته است. قسمت زیرزمین دارای ترکیب بندی متراکمی است و عمدتاً متشکل از اتاق های تودرتو و فضاهای ارتباطی می باشد. (شکل ۱)

معماری طبقه زیرین یادآور «شوادان» یا «شبادان» در معماری سنتی ایران است و مانند سایر نمونه های مشابه در ایران در کنار کاربری مسکونی، دارای کاربری های خدماتی چون انباری برای نگهداری غلات و آرد بوده است. آثار دوده در بسیاری از قسمت های زیرزمین (شوادان) و همچنین وجود اجاق و تنور جهت پخت نان و فتیر (نوعی شیرینی محلی) و خمره های بزرگ برای انبار غلات یا به اصطلاح بومی اراک «تاپو» گواه بر این است که از این اتاق ها به عنوان مطبخ خانه، نان پز خانه و نانوا خانه استفاده می شده است.

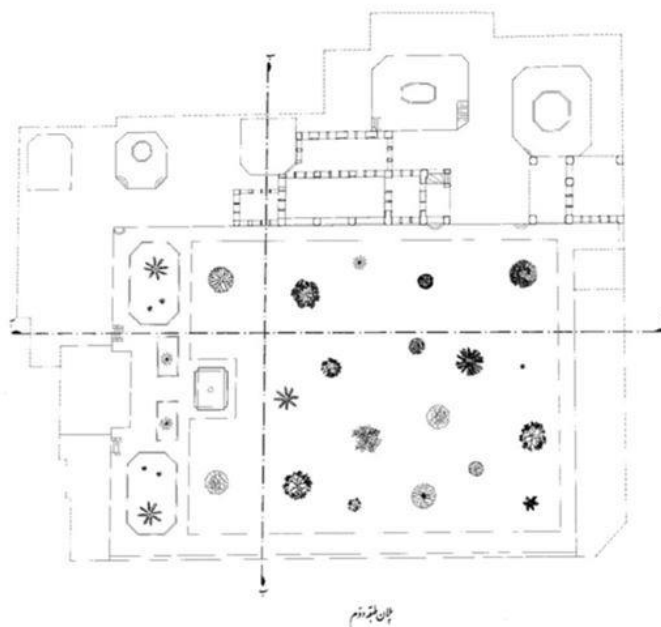
شکل ۱: پلان زیرزمین، (برگرفته از آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی)

طبقه اول: طبقه اول خانه حاج آقا محسن دارای فضاهای نسبتاً بازی است که بیشترین ارتباط بصری را با حیاطها دارد. این بخش سقفهای مرتفع‌تری را دارا است و شامل تالار، هفت دری، اتاق‌های پنج دری، چهاردری، سه دری، صندوق خانه و پستو خانه می‌شود. بیشترین تزئینات خانه در این بخش از بنا مشاهده می‌شود. به طور کلی طبقه اول کاربرد مسکونی داشته است و از اتاق‌های پنج دری و هفتگی برای تشریفات و همچنین پذیرایی از مهمانان استفاده می‌شده است و سه دری‌ها را به عنوان اتاق‌های مخصوص نشیمن استفاده می‌کردند. (شکل ۲)

شکل ۲: پلان طبقه اول، (برگرفته از آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی)

طبقه دوم: طبقه دوم این بنا در جبهه شمالی واقع شده است. این طبقه به صورت سه اتاق پیرامون تالار بنا قرار دارد که در واقع طبقه دوم تالار را نیز تشکیل می‌دهد. این اتاق‌ها دارای اشراف کامل به تالار بوده و بازشوهایی رو به جهت شرق و غرب دارد. دو اتاق شرقی و غربی دارای بیشترین ارتباط بصری با فضای باغ و تالار و پیرامون خود هستند اما اتاق شمالی امروزه فاقد این ارتباط با جهت شمال خود است و تنها به جهت جنوب و تالار مشرف می‌باشد. (شکل ۳)

شکل ۳: پلان طبقه دوم، (برگرفته از آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی)

جبهه شمالی

همانگونه که گفته شد، خانه حاج آقا محسن دارای سه عرصه مسکونی در جهت شمال، شرق و غرب است. جبهه شمالی وسیع‌ترین و مرتفع‌ترین قسمت مجموعه می‌باشد. این جبهه مشتمل بر زیرزمین، طبقه اول و طبقه دوم (در مجموع سه طبقه)، پنج حیاط می‌باشد. (تصویر ۲)

تصویر ۲: بخشی از نمای شمالی عمارت (نگارندگان، ۱۳۹۴)

حیاط شمال غربی (حیاط شماره یک): اولین حیاط مورد بحث از پنج حیاط منفرد در بنای حاج آقا محسن، حیاط شمال غربی (شماره یک) می‌باشد که از طرف غرب و شمال محدود به خانه‌های مسکونی امروزی است اما آثار دربی کور و مسدود شده به چشم می‌خورد که محتملاً با خیابان محسنی و سایر بخش‌های تخریب شده در ارتباط بوده.

از این حیاط توسط یک رشته پلکان می‌توان به فضای پنج دری رسید که با فضاهای طبقه اول جبهه غربی در مرتبط بوده و این بخش از بنا به شدت آسیب دیده است. از این حیاط و از طریق راهروی سرپوشیده و زیرزمین می‌توان به حیاط شماره دو دست یافت.

حیاط شماره دو: در ضلع شمالی این حیاط نیز آثار ارتباط حیاط مذکور با سازه‌هایی در جهت شمال مجموعه به چشم می‌خورد بر این اساس محتمل است که این حیاط دارای ارتباط با بخش‌های تخریب شده بنا در جهت شمال بوده که امروزه متأسفانه با احداث و ایجاد مجتمع تجاری و خانه از بین رفته است. ما بین این دو حیاط تالاری وجود دارد که دارای اشراف و ارتباط بصری با هردو حیاط است.

حوض خانه: در جنوب این تالار و رو به حیاط اصلی بنا فضایی موسوم به حوض خانه وجود دارد. سقف این فضا در گذشته تیرپوش بوده که امروزه این سقف طی عملیات مرمتی برچیده شده است. شاه‌تیر این سقف بر تک ستون سنگی خوش تراشی در ضلع جنوبی حوض استوار بوده است. در شرق و غرب فضای حوضخانه دو تالار دیگر قرار دارد که باغ و فضای حوضخانه کاملاً مشرف است. به عبارتی ۱۲ درب از فضاهای مسکونی اطراف به حوضخانه باز می‌شود که بر روی دیوار شمالی این فضا تزئینات معقلی اجرا گردیده است. راه دسترسی به حیاط سوم بنا به واسطه فضای سرپوشیده در زیرزمین که در کنار چهار دری شرق حیاط دوم ایجاد شده امکان پذیر می‌باشد.

حیاط شماره سه و تالار: در ضلع شرقی، غربی و جنوبی این حیاط فضاهای مسکونی قرار گرفته است. از این حیاط به وسیله رشته پلکانی می‌توان به فضای مرتفع‌تری رسید که می‌توان آن را تالار نامید. به نظر می‌رسد در این بخش معمار بنا درصدد ساختن بنایی سه طبقه بوده اما احداث آن ناتمام باقی مانده است.

در این تالار پیش‌بینی‌های لازم جهت مجزا نمودن طبقه دوم و کاستن از ارتفاع طبقه دوم دیده می‌شود که با مرگ بانی ساخت فضای سه طبقه اطراف تالار نیمه‌کاره مانده است. ظاهراً در نمای جنوبی این تالار طاق‌های هلالی به منظور احداث ارسی‌ها پیش‌بینی شده بود. در شرق این حیاط چهار دری وجود دارد که دارای ارتباط مستقیم با تالار اصلی بنا می‌باشد. در پشت (شمال) این فضا راهرو قرار دارد که از طریق آن می‌توان به حیاط چهارم و فضای پیرامون آن در شمالی‌ترین قسمت بنا دست یافت.

حیاط شماره چهار: این فضا با طرح کلی هشت ضلعی متشکل از دو طبقه می‌باشد که فضاهای مسکونی اطراف آن را احاطه کرده است. در طبقه اول سه اتاق پنج دری، در شمال جنوب و غرب حیاط و یک اتاق سه دری در گوشه شمالی حیاط قرار دارد که واسط میان اتاق‌های شمالی و غربی هستند. زیرزمین‌های غربی و جنوبی این قسمت کاربری مطبخ دارند. اتاق‌های ضلع شمالی (چهار اتاق) به عنوان انباری استفاده می‌شده و وجود پنجره‌های دارای فخر و مدین و اجاق‌های ایجاد شده نشانگر کاربری خدماتی و انباری است. همچنین در گوشه جنوبی این حیاط راهرویی وجود دارد که از طریق آن می‌توان به حیاط پنجم و فضای پیرامون آن دست یافت.

حیاط شماره پنج (حیاط شرقی): این بخش از بنا نیز مانند سایر حیاط‌های مشابه مشتمل بر دو طبقه می‌باشد. به نظر می‌رسد که این بخش قسمت بیرونی منزل را تشکیل می‌داده است. از طریق دو رشته پلکان یکی در وسط جبهه شمالی و دیگری در گوشه جنوب غربی حیاط می‌توان به فضاهای تابستان نشین در جنوب و زمستان نشین در غرب حیاط رسید که متناسب با شرایط آب و هوایی، در فصول گرم و سرد سال مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

بر اساس آنچه امروز در بنا وجود دارد یک تالار در ضلع غربی بنا می‌توان مشاهده کرد که دارای ارتباط بصری با حیاط غربی (شماره چهار) است. یک فضای ارتباطی نیز در جنوب این تالار و یک اتاق سه دری در شمال آن وجود دارد. اتاق ضلع جنوبی نیز به نظر می‌رسد یک فضای ارتباطی می‌باشد که این حیاط را با باغ متصل می‌ساخته و با توجه به قرار گیری آن در مجاورت هشتی و ارتباط مستقیم آن با ورودی بنا (در جهت شرق) محتملاً کاربرد اتاق انتظار برای هدایت و اجازه ورود به بخش‌های اندرونی و بیرونی بنا را داشته است. بر فراز آن نیز در طبقه اول اتاق سه دری وجود دارد که به این حیاط از شمال و باغ از جنوب اشراف دارد.

جبهه غربی

این قسمت از عمارت حاج آقا محسن یک جبهه کامل را به خود اختصاص داده است و در ضلع غربی عمارت واقع است. جبهه غربی دارای تقارن کامل در تعامل با باغ است و روی هم رفته یکی از مهم‌ترین بخش‌های عمارت خانه حاج آقا محسن را تشکیل می‌دهد. عمارت غربی متشکل از دو طبقه می‌باشد. زیرزمین بنا که عمدتاً کاربری خدماتی و انباری داشته و شامل انبار ذغال‌دان و مطبخ می‌شده است و دارای ترکیب بندی و فضاهای متراکم می‌باشد و ارتباط بین فضاها و اتاق‌ها، تودرتو است.

طبقه دوم بنا نیز شامل یک تالار اصلی در میانه بنا، ایوان ستون‌دار با چهار ستون در جلوی تالار، دو اتاق سه دری در سمت جنوبی و شمالی تالار و دو اتاق پنج دری در انتها الیه جبهه شمالی و جنوبی است که ارتباط آنها از طریق اتاق‌های سه دری امکان پذیر می‌باشد.

در پشت تالار، اتاق سه دری و پنج دری شمالی نیز چند فضای دیگر وجود دارد که به شدت آسیب دیده و به عنوان صندوق‌خانه شناخته می‌شود. تالار و ایوان ستون‌دار نیز از طریق سه دری با یکدیگر مرتبط می‌گردند. ورودی طبقه دوم این مجموعه نیز از طریق دو رشته پلکان در دو سوی تالار و فضای کوچک ارتباطی که بین تالار و سه دری‌ها تعبیه گشته امکان پذیر است. (شکل ۴)

بر اساس گونه‌شناسی مصالح و تزئینات به کار رفته در ایوان بنا و تالار به نظر می‌رسد که این قسمت از بنا در دوران پهلوی اول مورد بازسازی قرار گرفته و ایوان ستون‌دار نیز در این دوران احداث گردیده است و در نتیجه این بخش از بنا از منظر ساختار، نما و تزئینات از سایر بخش‌های عمارت خانه حاج آقا محسن پیروی نمی‌نماید (تصویر ۳).

اتاق سه دری جنوب تالار طی جنگ تحمیلی مورد اثابت بمب و راکت واقع شده و تخریب گشته و سپس با مصالح و معماری ناهمگون با اصالت بنا باز سازی شد که به تقارن بنا خلل وارد آورده است.

شکل ۴: نما و برش (ب.ب) جبهه غربی عمارت، (برگرفته از آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی)

تصویر ۳: ایوان غربی بنا، (اژدها، ۱۳۹۹)

جبهه شرقی

مجموعه سازه‌های شرقی خانه حاج آقا محسن دارای دو بخش شمالی و جنوبی است. فضای شمالی مشتمل بر حمام، تاسیسات و مخزن آب می‌باشد و قسمت جنوبی که با نام‌های کالسکه خانه یا درشکه خانه شناخته می‌شود که این بخش از بنا متأسفانه امروزه به شدت تخریب شده است.

در نیمه شمالی مجموعه حمام به صورت زیر زمین طراحی گشته که نیم پنجره‌هایی به سطح حیاط دارد و شامل سربینه، گرمخانه، خزینه و تون می‌باشد. ورودی حمام در شمال و رو به جهت غرب قرار دارد که ابتدا به سربینه منتهی شده و سربینه نیز از طریق دری دیگر به گرمخانه و تون منتهی می‌گردد. فضاهای طراحی شده حمام همگی چهار ضلعی هستند و دیوارها با کاشی ساده پوشش داده شده‌اند. پله‌های خزینه نیز از جنس سنگ مرمر است. پوشش بام و پنجره‌های این بخش از بنا عمدتاً دارای طاق کمانی و قوس تخت می‌باشد.

به نظر می‌رسد که جبهه‌ی شرقی مجموعه عمارت خانه حاج آقا محسن مربوط به دوران پهلوی اول و اواخر قاجار باشد؛ چرا که مصالح، تزئینات، و نوع تاسیسات آن پیرو تحولات اجتماعی، فرهنگی و معماری دوران پهلوی است.

باغ

آنچه که امروز از باغ مجموعه بنای خانه محسنی باقی مانده است دارای طراحی ساده بوده که قالب متداول باغ سازی سنتی ایرانی و چهارباغی‌های مشهور در آن مشاهده نمی‌گردد. این باغ از منظر تقارن و ترکیب‌بندی در امتداد تقارن با جبهه غربی بنا قرار دارد. طرح کلی آن به شکل مستطیل است که در میانه ضلع غربی آن یک حوض به چشم می‌خورد مابین این حوض و ایوان جبهه غربی نیز دو باغچه به صورت قرینه وجود دارد.

در انتها الیه شمالی و جنوبی این بخش از باغ جلوی سهدری‌ها و پنج‌دري‌های جبهه غربی دو باغچه هشت ضلعی با لبه‌های سنگی دیده می‌شود و محتمل است که این دو باغچه در گذشته حوض آب بوده که بعدها به باغچه تغییر کاربری داده است.

امروز در این باغ درختان اقاچیا، گردو، زبان گنجشک (ون)، توت، چنار و... مشاهده می‌شود که به دلیل متروک بودن بنا در سال‌های اخیر و عدم رسیدگی عمدتاً خشکیده و آسیب دیده هستند. کف سازی حیاط‌ها و بیشتر قسمت‌های مجموعه حاج آقا محسن با آجر اجرا و مفروش گردیده است اما در قسمت غربی باغ و حیاط اصلی در برابر عمارت غربی از آجر و سنگ‌های

تیشه خورده سیاه رنگ به منظور کف سازی بهره گرفته‌اند که به نظر می‌رسد این ناهمگونی مصالح نشأت گرفته از ساخت و ساز و مرمت این بخش از بنا، در دوران پهلوی باشد.

ضلع جنوبی عمارت و حیاط تماماً به دیوار بلندی تقریباً ۵ متر اختصاص دارد. این دیوار با مصالح خشت، چینه، آجر و سنگ ساخته شده است. نمای خارجی آن در داخل کوچه ساده و به صورت اندود کاهگل می‌باشد اما نمای جنوبی آن را تماماً طاق نماهای تزئینی نیم دایره تشکیل می‌دهد. لچکی‌ها و پشت بغل‌های طاق‌ها دارای تزئینات آجری خفته راسته است و قسمت داخلی طاق‌ها نیز اندود کاهگل می‌باشد.

مصالح

مصالح مورد استفاده در معماری بومی ابنیه سنتی در اراک همانند سایر مناطق ایران از مواد اولیه در دسترس و متناسب با اقلیم منطقه تهیه می‌شده است و اصطلاحاً بوم آورد است. این مصالح عمدتاً شامل سنگ، انواع چوب، گچ و آهک بوده است که در ترکیب‌های مختلف با یکدیگر مورد استفاده قرار می‌گرفتند. پی بنا از مخلوط لاشه سنگ و شفته آهک تشکیل یافته است. دیوارها در قسمت زیر زمین تا ارتفاع متوسط نیم متر از کف بنا با لاشه سنگ گل و آهک اجرا شده است و سپس ادامه دیوار بر روی آنها با آجر اجرا شده است.

سنگ استفاده شده در این بنا را در بیشتر ابنیه تاریخی اراک می‌توان مشاهده کرد که در اصطلاح معماران سنتی منطقه با نام سنگ سیاه شناخته می‌شود. آجرها نیز معمولاً حاصل تولیدات کوره‌های آجرپزی بوده که این مراکز آجرپزی در دوره قاجار در شمال اراک واقع بوده است. بیشترین چوب مورد استفاده در معماری اراک چوب درخت صنوبر می‌باشد. پوشش سقف در زیر زمین عمارت خانه محسنی پوشش طاق و قوس است و اجرا شده با آجر می‌باشد. پوشش بام طبقات اول و دوم نیز با تیرهای چوبی درخت صنوبر، حصیر بافته شده، گل با پوشش ضخیم کاهگل اجرا شده است.

تزئینات

طاق‌ها و طاق‌نماهای آجری بیشترین سهم را در تشکیل نماهای عمارت دارند. عمده طاق‌های به کار رفته در این بنا شامل طاق‌های نیم دایره، هلالی و کمانی به صورت باربر و تزئینی است. لچکی‌ها و پشت بغل‌های این طاق‌ها در نمای خارجی سازه دارای تزئینات آجری خفته راسته می‌باشد. از دیگر آرایه‌ها به ستون‌ها و قطار بندی‌های آجری می‌توان اشاره کرد. پنجره‌های زیر زمین بنا نیز دارای آرایه فخر و مدین هستند. (تصویر ۴)

طاق‌ها و طاق‌نماهای فضاهای داخلی بنا نیز دارای پوشش ساده و اندود گچ می‌باشند. دیگر تزئین به کار رفته در این بنا گچ‌بری می‌باشد که متأسفانه به دلیل آسیب‌های جدی وارد آمده به کالبد بنا در سال‌های اخیر بیشتر آن فروریخته و تنها بخش اندکی از آن‌ها به صورت پیش‌برخای در بنا باقی مانده است. (تصویر ۵)

در این بنا انواع پیش‌بخاری دیده می‌شود که عمدتاً دارای گچ‌بری ساده با اشکال و فرم‌های هندسی ساده هستند و فاقد نقوش و جزئیات می‌باشند. در برخی از قسمت‌های بنا نیز آثار نقاشی و رنگ‌کاری دیوارها مشاهده می‌شود که از تزئینات انجام پذیرفته در دوران پهلوی است. در کنار نقاشی دیوارها نوعی آرایه رنگی دیگر در سطح برخی اتاق‌ها در بنا وجود دارد. این آرایه به صورت لمینیت رنگی دیوار با انواع خطوط ریتمیک و اجرا شده به صورت شانه‌ای، با اشکال هندسی مدور، موج و مکعب است. این نوع آرایه مختص تعمیرات و تزئینات بنا در دوره پهلوی است.

تزئینات سقف‌های عمارت شامل انواع قاب‌بندی‌های چوبی بوده که امروزه انواع آن در بنا به چشم می‌خورد. از ویژگی‌های این عمارت وجود پنجره‌ها و درهای بسیار زیاد و متعدد در طاق‌های نیم دایره است که به صورت تکرار شونده در بنا مشاهده می‌گردد. این درها و پنجره با گره چینی و پنجره‌های ارسی تزئین یافته بودند. در جبهه غربی بنا نیز روکوب‌های فلزی بر روی پنجره‌ها وجود دارد.

تزئینات کاشی‌کاری معقلی در ترکیب با آجر در بخش حوض‌خانه بنا اجرا گشته است. (تصویر ۶) در این بنا حجاری‌ها عمدتاً ساده و بیشتر به صورت احجام هندسی ساده در لبه حوض‌های آب، فواره‌ها و ستون‌های سنگی (تخریب شده) بنا به چشم می‌خورد. از آرایه‌های دوره پهلوی تزئین ستون‌ها و نیم‌ستون‌های ایوان جبهه غربی بنا با سیمان زبره به صورت پاشیده است.

تصویر ۴: نمای ورودی زیرزمین حیاط چهارم (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۵: نمونه پیش‌بخاری و گچ‌بری‌های به کار رفته در بنا (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۶: کاشی‌کاری‌ها معقل دیوار شمالی حوض‌خانه (اژدا، ۱۳۹۹)

نتیجه گیری

خانه حاج آقا محسن از نمونه خانه‌های بزرگ قدیمی شهر اراک در دوره قاجار است که مالکیت آن به یکی از روحانیون مطرح عصر قاجار و ثروتمند و ملاک اراک، حاج آقا محسن عراقی می‌رسد. این بنا در کنار کاربری اصلی به عنوان محل سکونت خانواده حاج آقا محسن، محلی برای رسیدگی به امور رعایا نیز محسوب می‌شده است. خانه حاج آقا محسن با دارا بودن چنین ویژگی‌هایی نمونه خوبی از الگوهای معماری مسکونی دوره قاجار در اراک به شمار می‌رود.

این بنا بازتاب دهنده‌ی فرهنگ مردم و همچنین اندیشه یک چهره مذهبی در دوره قاجار در اراک است که این فرهنگ و نگرش در بسیاری از ویژگی‌ها و شاخصه‌های اصلی بنا هم‌چون رعایت اصل محرمیت، الگوی درونگرا و وجود فضاهای اندرونی و بیرونی و ... نمود می‌یابد.

ساختار اصلی بنا از منظر تخصیص فضاها و گونه‌شناسی متشکل از یک حیاط مرکزی و سه طرف ساختمان می‌باشد؛ جبهه شمالی بیشترین تراکم احداثات، تعدد خرده فضاها و حیاط‌های منفرد را داراست که پیرامون حیاط‌های منفرد را فضاهای مسکونی احاطه کرده‌اند. از تعداد پنج حیاط نامبرده، حیاط شرقی به بخش بیرونی عمارت تعلق داشته است و سایر قسمت‌های بنا را اندرونی عمارت تشکیل می‌دهند و عمده فضای مرکزی و جنوبی عمارت به باغ و حیاطی نسبتاً بزرگ اختصاص داشته است. جبهه شرقی بنا کاربری خدماتی همانند حمام، موتور خانه و کالسکه خانه داشته که از جمله احداثات اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی می‌باشد. جبهه غربی بنا نیز به فضاهای مسکونی و تالار اختصاص داشته که مرمت‌هایی نیز در دوره پهلوی در آن انجام شده است.

زمان احداث این عمارت حدوداً به سال ۱۲۷۱ خورشیدی باز می‌گردد. به نظر می‌رسد عملیات ساخت این بنا از سال‌های قبل از ۱۲۷۰ خورشیدی آغاز شده، در سال ۱۲۷۱ بخش‌هایی از بنا تکمیل و قابل سکونت بوده و عملیات عمرانی آن در سال‌های بعد نیز ادامه داشته، در نتیجه ساخت آن بخش به بخش صورت می‌پذیرفته است.

بخش‌های غربی و شرقی عمارت نیز در دوره پهلوی دست کم دستخوش مرمت، تغییرات و ایجاد فضاهای جدید بوده است. تنوع آرایه‌ها و سبک‌های مختلف تزئینی در بخش‌های مختلف بنا می‌تواند نشأت گرفته از این امر باشد. همچنین به نظر می‌رسد که این بنا از بدو تاسیس تا اواخر دوره قاجار تنها دارای دو جبهه مسکونی در شمال و غرب حیاط اصلی بوده است.

معماری بنا مبتنی بر معماری طاق قوس است و طاق‌ها و طاق‌نماهای آجری بیشترین سهم را در تشکیل نماهای عمارت دارند. در ساخت بنا کمتر از ستون و یا ایوان‌های ستون دار استفاده شده به ویژه در دوره قاجار که شاید این امر به دلیل اقلیم سرد و زمستان‌های سخت اراک در گذشته بوده است.

عمده ساخت و سازهای صورت گرفته در بنا به دو دوره باز می‌گردد؛ دوره اول: از اواسط تا اواخر دوره قاجار، با ویژگی‌هایی چون عدم وجود ایوان در بنا، استفاده از تالارهای متعدد به جای استفاده از ایوان‌های باز، بهره‌گیری گسترده از طاق به ویژه طاق‌های نیم دایره به صورت باربر و تزئینی، و استفاده از مصالح معماری سنتی ایرانی.

دوره دوم: اواخر دوره قاجار و پهلوی اول، با ویژگی‌هایی از قبیل: ایجاد ایوان باز در جبهه غربی بنا، بهره‌گیری از آرایه‌های جدید مثل رنگ، لمینیت رنگی دیوارها با نقوش هندسی، بهره‌گیری از آرایه‌های سیمانی در تزئین ستون‌های ایوان غربی، استفاده از مصالح نوین مثل سیمان و کاشی در بنا، ایجاد تاسیسات جدیدی چون حمام، استفاده از سنگ به عنوان کف سازی و قوس‌های کمانی و تخت در بنا.

منابع

۱. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی
۲. آرشیو عکس‌های هوایی سازمان نقشه برداری کل کشور
۳. پازوکی، ناصر، شادمهر، عبدالکریم، ۱۳۸۴، آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی، اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور
۴. پیرنیا، محمد کریم، ۱۳۹۰، سبک شناسی معماری ایرانی، سیزدهم، تهران، سروش دانش
۵. حسینی، علی، فروتن، منوچر، صالحی، سعید، ۱۳۹۷، گونه شناسی خانه های سنتی اراک، نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر، ش ۲۵، زمستان، صص ۲۷-۴۴
۶. خاکباز، علی اکبر، ۱۳۷۱، خاندان محسنی اراکی، اول، تهران، ناشر مولف
۷. دهگان، ابراهیم، ۱۳۸۶، تاریخ اراک، با همکاری ابوتراب هدایی، تهران، انتشارات زرین و سیمین
۸. شاطر وایقان، امید، دبدبه، محمد، ۱۳۹۸، ساختار معماری خانه های تاریخی ایران، دوره قاجار، نشریه علمی تخصصی شباک، ش ۴۶، مهر، صص ۱۶۴-۱۴۹
۹. شیعه، اسماعیل، ۱۳۷۵، اراک شهر جدید قاجار، نشریه راه دانش، ش ۷ و ۸، پاییز و زمستان، صص ۸۱-۱۰۹
۱۰. کمالی، محمدرضا، ۱۳۸۹، بررسی معماری دوره قاجار، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، ش ۴، بهار، صص ۵۸-۴۷
۱۱. کندی، مهدی، ۱۳۷۷، پیشینه تاریخی کلیمیان اراک، نشریه راه دانش، ش ۱۳ و ۱۴، بهار و تابستان
۱۲. محتاط، محمدرضا، ۱۳۷۲، سیمای اراک، ج ۴، تهران، آگه
۱۳. محسنی، احمد، مصاحبه با نتیجه حاج آقا محسن عراقی، ۱۳۹۴/۹/۲۶
۱۴. معماریان، غلامحسین، ۱۳۸۷، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه شناسی بروننگرا، پنجم، تهران، سروش دانش
۱۵. معماریان، غلامحسین، ۱۳۸۷، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه شناسی دروننگرا، پنجم، تهران، سروش دانش
۱۶. ناصرالدین شاه، ۱۳۸۷، سفرنامه ناصرالدین شاه به عراق عجم، تهران، اطلاعات
۱۷. نرم افزار (Google Earth)
۱۸. نعیمی، داوود، ۱۳۸۰، آیات سرمد زندگانی اولاد میرعلی محمد جد اعلای سادات کرهرود، اراک، ناشر مولف